

**ПРИНЦИП СУБСИДІАРНОСТІ:
СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАКРІПЛЕННЯ В УКРАЇНІ**

**THE PRINCIPLE OF SUBSIDIARITY:
CURRENT STATE AND PROSPECTS OF STATUTORY REGULATION IN UKRAINE**

**Віхляєв М.Ю., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Ужгородський національний університет
ORCID ID: 0000-0002-1906-5176**

За підсумками дослідження законодавства України та прийнятих її державними органами офіційних програмних документів, можемо узагальнити, що субсидіарність у них пропонується розуміти як принцип розподілу у багаторівневих соціальних системах повноважень та відповідальності із зосередженням їх на якомога більш низькому рівні, який має спроможність приймати найбільш якісні рішення (засади, правила та процедури) та є найбільш чутливим до наслідків їх реалізації. Зокрема, принцип субсидіарності: 1) є концептуальною засадою формування та реалізації єдиної державної політики у сфері наукової і науково-технічної діяльності; 2) пропонується покласти в основу розмежування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо управління справами місцевого значення; 3) може бути підґрунтям для участі інститутів громадянського суспільства у наданні за бюджетні кошти суспільно значущих послуг (соціальних, реабілітаційних, послуг у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, довкілля, громадського порядку тощо) за умови визначення державою правових, регуляторних та економічних умов цієї діяльності; 4) обмежує діяльність держави у рамках сприяння розвитку молоді тими діями, які є допоміжними засобами стосовно свободи дій молоді щодо самостійного задоволення своїх потреб, освіти чи професійної діяльності.

Аргументовано, що нормативне оформлення принципу субсидіарності у масштабах галузі адміністративного права може мати місце за зразком принципів регуляторної політики та принципів правотворчої діяльності. Звернена увага на те, що законодавство України має приклад надання нормативного значення концептуальним матеріально-правовим та процедурним правилам розробки та прийняття владних управлінських рішень регуляторного характеру, підпорядковуючи широкий спектр діяльності регуляторних органів цим правилам, які, ще й значною мірою мають ціннісне змістовне наповнення. Для забезпечення дієвості принципу субсидіарності слід на законодавчому рівні закріпити правові засоби сприяння та забезпечення його реалізації, які можуть включати спеціальні консультаційні процедури між центральними та місцевими органами влади із призупиненням дії оскаржуваного нормативно-правового акту на час їх проведення, так само як й процедури його судового оскарження.

Ключові слова: засоби забезпечення реалізації принципу субсидіарності, принцип субсидіарності, розподіл публічно-владних повноважень, юридична сила принципу субсидіарності.

Having studied the law of Ukraine and the public policy documents of its government authorities, the author generalizes that subsidiarity in them is proposed to be understood as the principle of distribution in multi-level social systems of powers and responsibilities with their concentration at the lowest possible level, which is conducive to obtaining the highest quality solutions (principles, rules and procedures) and is most sensitive to the consequences of their implementation. It is, moreover, pointed out that the principle of subsidiarity: 1) is the conceptual basis for the formation and implementation of a unified state policy in the field of science and technology; 2) it is proposed to establish as a basis the delimitation of the powers of executive authorities and local self-government bodies regarding the management of matters of local importance; 3) can be a basis for the participation of civil society institutions in the provision of socially significant services (social, rehabilitation, services in the field of education, culture, health care, environment, public order, etc.) for budgetary expenses, under the conditions of determining the state legal, regulatory and economic conditions of this activity; 4) limits the activities of the state within the framework of promoting the development of youth to those actions that are auxiliary means for the freedom of action of young people regarding the independent satisfaction of their needs, education or professional activity.

It is argued that the normative design of the principle of subsidiarity in the scope of the field of administrative law can be constructed according to the model of the principles of regulatory policy and the principles of law-making activity set out in the Ukrainian law. Attention is drawn to the fact that the legislation of Ukraine has an example of giving normative meaning to conceptual substantive and procedural rules for the development and making of government decisions of a regulatory nature, subordinating a wide range of activities of regulatory bodies to these rules. To ensure the effectiveness of the principle of subsidiary compliance complex facilitatory legal means are to be introduced, such as special consultation procedures between central and local authorities with the suspension of the effect of the contested regulatory act for the time of these procedures, as well as court appeal procedures.

Key words: binding force of the principle of subsidiarity, distribution of public powers, means of ensuring the implementation of the principle of subsidiarity, principle of subsidiarity.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Основною запорукою стійкості та ефективності правового регулювання та публічного адміністрування великих та складних систем є утверджені у нормативно-правових документах принципи цих видів діяльності, забезпечені комплексом гарантій їх добровільного та примусового дотримання публічними регуляторами та виконавчими органами. Поступове ускладнення ринкових та суспільно-політичних процесів, поєднане із тенденцією до їх демократизації та дерегуляції, а також із прагненням України до інтеграції у європейський правовий та економічний простір, ставить питання про необхідність повсюдного запровадження принципу субсидіарності, який на основі значного позитивного досвіду

різноманітних розвинених держав показує себе найбільш прогресивною концепцією правового регулювання та публічного адміністрування, покликаною забезпечити оптимальний розподіл влади та відповідальності між структурними елементами соціальних систем з точки зору їх ефективності та гармонізації відносин у них. Однак, поступ законодавства України та українського наукового співтовариства до досягнення єдиного та правильного розуміння принципу субсидіарності, а також його законодавчого оформлення залишається недостатньо стрімким.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор в яких розглядають цю проблему і підходи її розв'язання. Оглянувши наукові джерела, присвячені ключовим аспектам регуляторного значення принципу субсидіарності, можемо констатувати, що предмет наукових

досліджень нерідко обмежується винятково теоретичним виміром буття цього принципу без формування оптимальних перспектив його використання як правового орієнтиру упорядкування багатовимірних та багаторівневих суспільних відносин. Водночас, на увагу, безумовно, заслуговують наукові напрацювання, насамперед, І. О. Дробота, Н. М. Колісниченко, О. В. Мошак та С. Є. Саханенка.

Формулювання цілей статті (постановка завдання).

Метою цієї статті є визначення стану та перспектив законодавчого закріплення принципу субсидіарності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпочнемо дослідження з викладу базового та консенсусного уявлення про сутність принципу субсидіарності, відображеного у авторитетних спеціалізованих дослідженнях та міжнародних документах.

За визначенням, викладеним у публікації Міністерства закордонних справ, у справах Співдружності та розвитку Сполученого Королівства, у найбільш загальному значенні субсидіарність розуміється як принцип, який регулює питання вибору виконавця заходів у ситуаціях, у яких потенційно декілька осіб мають можливість (повноваження) діяти [1]. У Рекомендації № R (95) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо імплементації принципу субсидіарності за аналітичними висновками С. Є. Саханенка, Н. М. Колісниченко та І. О. Дробота закріплено, що рішення мають прийматися на якомога нижчому рівні, а вищі ланки управління повинні вдаватися до будь-яких дій лише у тому разі, якщо ці дії будуть ефективніші за відповідні дії нижніх ланок [2, с. 90]. Водночас, слід додати, що у цих міжнародних рекомендаціях левова частка уваги приділялась механізмам забезпечення реалізації принципу субсидіарності у практичній площині. Зокрема, підкреслюється доцільність:

– запровадження постійних механізмів залучення місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування до будь-якого нового перерозподілу повноважень, наприклад, шляхом формалізації контактів між центральним урядом та асоціаціями місцевих та регіональних органів влади, а у федеральних землях – між урядом суб'єктів федерації та такими об'єднання;

– створення процедур або механізмів правового чи політичного характеру, якщо вони ще не існують, щоб сприяти реалізації принципу субсидіарності та вирішувати спори з питань, пов'язаних з будь-якими аспектами принципу субсидіарності [3].

Отже, для забезпечення дієвості принципу субсидіарності особливе значення відповідно до міжнародних рекомендацій приділяється запровадженню механізмів сприяння та примусового забезпечення реалізації цього принципу у випадку його недотримання (спеціальні консультаційні процедури між центральними та місцевими органами влади із призупиненням дії оскаржуваного нормативно-правового акту на час їх проведення, процедури його судового оскарження тощо).

Переходячи до опрацювання питань стану та перспектив законодавчого закріплення принципу субсидіарності на національному рівні, оглянемо положення нормативно-правових та офіційних програмних документів, передбачені якими моделі законодавчого регулювання відповідних суспільних відносин ґрунтуються на принципі субсидіарності, щоб дістати уявлення про відображене у цих правових джерелах розуміння сутності та шляхів реалізації субсидіарності.

Насамперед, звернемо увагу на законодавчі положення, які визначають засади організації діяльності Національної ради України з питань розвитку науки і технологій. Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» передбачено її утворення як постійно діючого консультативно-дорадчого органу при Кабінетові Міністрів України з метою забезпечення ефективної взаємодії представників наукової громадськості, органів виконав-

чої влади та реального сектору економіки у формуванні та реалізації єдиної державної політики у сфері наукової і науково-технічної діяльності [4].

Законом окремо встановлено, що цей консультативно-дорадчий орган реалізує його функції, керуючись принципами субсидіарності та пропорційності міри впливу. Одночасно з цим, розкриваючи сутність та вимоги принципу субсидіарності, п. 32 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» закріплює визначення принципу субсидіарності як принципу взаємодії між різними рівнями в ієрархічній системі управління, за якої вищий рівень приймає нові рішення (правила та процедури) тільки за умови їх вищої ефективності, ніж відповідні рішення нижчого рівня. Принцип відповідності міри впливу ж розуміється як принцип взаємодії між різними рівнями в ієрархічній системі управління, який визначає, що на вищому рівні мають прийматися такі рішення, що залишають нижчому рівню найбільшу свободу у процесі їх реалізації [4].

Для порівняння, звернемося до програмних документів публічної політики, в основі яких тією чи іншою мірою лежить принцип субсидіарності та у яких роз'яснюється його зміст.

Як слушно у цьому зв'язку зауважила О. В. Мошак принцип субсидіарності на законодавчому рівні вперше було закріплено в постанові Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року». Він був визначений як принцип «розподілу владних повноважень, за якими місце надання адміністративної (управлінської) послуги максимально наближене до її безпосереднього споживача з урахуванням повноти надання належної якості послуги шляхом концентрації матеріальних і фінансових ресурсів на відповідному рівні територіального управління». Вчена принагідно зазначає, що принципу субсидіарності як одному з головних принципів розподілу повноважень між рівнями публічної влади приділялась увага у Концепції реформування публічної адміністрації від 26 березня 2008 р., проектах концепцій реформи адміністративно-територіального управління та місцевого самоврядування від 29 липня 2009 р., проекті закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України» [5, с. 60].

Продовжуючи огляд офіційних програмних документів зверненням до тих з них, які є більш сучасними, укажемо на те, що Національна молодіжна стратегія до 2030 р., затверджена Указом Президента України від 12 березня 2021 р. № 94/2021, ґрунтується, зокрема, на принципі субсидіарності, згідно з яким дії держави є допоміжними засобами стосовно свободи дій молоді щодо самостійного задоволення своїх потреб, освіти чи професійної діяльності [6].

За положеннями Концепції забезпечення національної системи стійкості, що затверджена Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021, субсидіарність належить до принципів, покладених в основу національної системи стійкості, та передбачає розподіл повноважень і відповідальності, за якого ключові рішення щодо реагування на загрози і кризові ситуації ухвалюються на найнижчому можливому рівні з координацією на вищому доцільному [7].

Слід взяти до уваги й те, що Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки, затверджена Указом Президента України від 27 вересня 2021 р. № 487/2021, визнає вагоме значення дотримання принципу субсидіарності, що сприяє залученню інститутів громадянського суспільства до виконання державних, регіональних програм та вирішення питань місцевого значення. Зокрема, це передбачає створення правових, регуляторних та економічних умов для участі інститутів громадянського суспільства

у наданні за бюджетні кошти суспільно значущих послуг (соціальних, реабілітаційних, послуг у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, довілля, громадського порядку та інших), у тому числі шляхом залучення інститутів громадянського суспільства до оцінки з урахуванням принципу субсидиарності потреб у суспільно значущих послугах, зокрема соціальних, оприлюднення інформації про її результати та заплановані видатки [8].

Також, цілком показовою з точки зору відображення у офіційних документах спрямованості принципу субсидиарності як основи для реформування галузевого публічного адміністрування, є й Стратегія реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1805-р. У ній для забезпечення фінансової спроможності територіальних громад та удосконалення міжбюджетних відносин з урахуванням нової моделі територіальної організації влади України та оновлених повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, серед іншого, пропонується врегулювати питання щодо розмежування повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування за принципом субсидиарності шляхом проведення відповідних консультацій із всеукраїнськими асоціаціями органів місцевого самоврядування [9]. Видається доречним у цьому контексті зазначити, що визначення законом на основі принципу субсидиарності підходу до розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування громад, районів, областей передбачалось відкликаним проектом закону України про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) від 1 липня 2015 р. № 2217а [10].

Примітним є й те, що шлях утвердження у правовій основі публічного адміністрування та офіційних програмних документах принципу субсидиарності показує визнання його запровадження й у структурні та функціональні моделі державних органів, а також у інструментарій організації та забезпечення функціонування державної служби. Зокрема, про це свідчать положення Концепції розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року, що була схвалена Указом Президента України від 19 червня 2006 року № 546/2006. Цей документ констатував необхідність реформування системи управління цим державним органом на принципах субсидиарності та децентралізації за окремими напрямками зі збереженням управлінської вертикалі для забезпечення реалізації державної політики у сфері захисту державного кордону [11].

Осмысливши вищевикладені положення законодавства України та прийнятих її державними органами офіційних програмних документів, можемо узагальнити, що субсидиарність у них пропонується розуміти як принцип розподілу у багаторівневих соціальних системах повноважень та відповідальності із зосередженням їх на якомога більш низькому рівні, який має спроможність приймати найбільш якісні рішення (засади, правила та процедури) та є найбільш чутливим до наслідків їх реалізації. Зокрема, принцип субсидиарності: 1) є концептуальною засадою формування та реалізації єдиної державної політики у сфері наукової і науково-технічної діяльності; 2) пропонується покласти в основу розмежування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо управління справами місцевого значення; 3) може бути підґрунтям для участі інститутів громадянського суспільства у наданні за бюджетні кошти суспільно значущих послуг (соціальних, реабілітаційних, послуг у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, довілля, громадського порядку тощо) за умови визначення державою правових, регуляторних та економічних умов цієї діяльності; 4) обмежує діяльність держави у рамках сприяння розвитку молоді тими діями, які є допоміжними засобами

стосовно свободи дій молоді щодо самостійного задоволення своїх потреб, освіти чи професійної діяльності.

Продовжуючи дослідження, окреслимо перспективи законодавчого закріплення принципу субсидиарності та зауважимо, що нормативне оформлення принципу субсидиарності у масштабах галузі адміністративного права може мати місце за зразком принципів регуляторної політики та принципів правотворчої діяльності.

Так, за змістом ч. 1 ст. 3 Закону України «Про правотворчу діяльність», якими визначено, що правотворча діяльність здійснюється відповідно до принципів:

1) верховенства права, що включає, але не виключно, принципи законності, юридичної визначеності, запобігання зловживанню повноваженнями, рівності перед законом та недискримінації, доступу до правосуддя;

2) пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини;

3) демократичності;

4) пропорційності;

5) необхідності та обґрунтованості;

6) системності;

7) наукового забезпечення;

8) ресурсної забезпеченості [12].

У цьому контексті візьмемо до уваги й положення ст. 4 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», встановлено, що принципами державної регуляторної політики є:

– доцільність – обґрунтована необхідність державного регулювання господарських відносин з метою вирішення існуючої проблеми;

– адекватність – відповідність форм та рівня державного регулювання господарських відносин потреби у вирішенні існуючої проблеми та ринковим вимогам з урахуванням усіх прийнятних альтернатив;

– ефективність – забезпечення досягнення внаслідок дії регуляторного акта максимально можливих позитивних результатів за рахунок мінімально необхідних витрат ресурсів суб'єктів господарювання, громадян та держави;

– збалансованість – забезпечення у регуляторній діяльності балансу інтересів суб'єктів господарювання, громадян та держави;

– передбачуваність – послідовність регуляторної діяльності, відповідність її цілям державної політики, а також планам з підготовки проектів регуляторних актів, що дозволяє суб'єктам господарювання здійснювати планування їхньої діяльності;

– прозорість та врахування громадської думки – відкритість для фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань дії регуляторних органів на всіх етапах їх регуляторної діяльності, обов'язковий розгляд регуляторними органами ініціатив, зауважень та пропозицій, наданих у встановленому законом порядку фізичними та юридичними особами, їх об'єднаннями, обов'язковість і своєчасність доведення прийнятих регуляторних актів до відома фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань, інформування громадськості про здійснення регуляторної діяльності [13].

Вкрай важливим є й те, що дотримання цих принципів забезпечується повноваженнями спеціально уповноваженого державного органу та адміністративних судів не допускати дії регуляторного акту, який повною мірою не узгоджується із принципами державної регуляторної політики. Зокрема, Державна регуляторна служба України у її офіційному роз'ясненні вказала на те, що невідповідність регуляторного акта принципам державної регуляторної політики може бути підставою для його скасування регуляторного акту, в тому числі у судовому порядку [14]. Більше того, у справі № 380/3195/22 Верховний Суд наголосив на тому, що під час розробки та прийняття уповноваженим суб'єктом акта регуляторного характеру, мають бути дотримані такі вимоги: враховані інтереси суб'єктів

господарювання, суспільні інтереси (територіальної громади) та інтереси держави у такій мірі, щоб це забезпечувало їх збалансованість; обґрунтовано необхідність нормативного регулювання саме у запропонованому у відповідному регуляторному акті формі та порядку; відповідне нормативне регулювання має бути передбачуваним для суб'єктів господарювання у достатній мірі; якщо такі суб'єкти добросовісно та з дотримання усіх вимог законодавства здійснюють свою господарську діяльність, то нові регуляторні норми (правила, заходи) не повинні перешкоджати такій діяльності, крім випадків об'єктивної та мотивованої необхідності дотримання законодавства, захисту національної безпеки та суспільних інтересів тощо. З огляду на недотримання регулятором органом вимог принципів державної регуляторної політики оскаржуваний у цій справі регуляторний акт був визнаний протиправним та нечинним (Постанова Верховного Суду від 16 травня 2023 р. у справі № 380/3195/22) [15].

Таким чином, законодавство України має приклад надання нормативного значення концептуальним матеріально-правовим та процедурним правилам розробки та прийняття владних управлінських рішень регуляторного характеру, підпорядковуючи широкий спектр діяльності регуляторних органів цим правилам, які, ще й значною мірою мають ціннісне змістовне наповнення.

Висновки з дослідження. У положеннях законодавства України та прийнятих її державними органами офіційних програмних документів субсидіарність пропонується розуміти як принцип розподілу у багаторівневих соціальних системах повноважень та відповідальності із зосередженням їх на якомога більш низькому рівні, який має спроможність приймати найбільш якісні рішення (засади, правила та процедури) та є найбільш чутливим до наслідків їх реалізації. Зокрема, принцип субсидіарності:

1) є концептуальною засадою формування та реалізації єдиної державної політики у сфері наукової і науково-технічної діяльності; 2) пропонується покласти в основу розмежування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо управління справами місцевого значення; 3) може бути підґрунтям для участі інститутів громадянського суспільства у наданні за бюджетні кошти суспільно значущих послуг (соціальних, реабілітаційних, послуг у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, довкілля, громадського порядку тощо) за умови визначення державою правових, регуляторних та економічних умов цієї діяльності; 4) обмежує діяльність держави у рамках сприяння розвитку молоді тими діями, які є допоміжними засобами стосовно свободи дій молоді щодо самостійного задоволення своїх потреб, освіти чи професійної діяльності.

Нормативне оформлення принципу субсидіарності у масштабах галузі адміністративного права може мати місце за зразком принципів регуляторної політики та принципів правотворчої діяльності. Звернена увага на те, що законодавство України має приклад надання нормативного значення концептуальним матеріально-правовим та процедурним правилам розробки та прийняття владних управлінських рішень регуляторного характеру, підпорядковуючи широкий спектр діяльності регуляторних органів цим правилам, які, ще й значною мірою мають ціннісне змістовне наповнення. Для забезпечення дієвості принципу субсидіарності слід на законодавчому рівні закріпити правові засоби сприяння та забезпечення його реалізації, які можуть включати спеціальні консультативні процедури між центральними та місцевими органами влади із призупиненням дії оскаржуваного нормативно-правового акту на час їх проведення, так само як й процедури його судового оскарження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. United Kingdom Foreign and Commonwealth Office. Call for Evidence on the Government's Review of the Balance of Competences between the United Kingdom and the European Union. Semester 4. Subsidiarity and Proportionality. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a7e0cbeed915d74e33efba7/Call_for_Evidence_Subsubsidiarity_and_Proportionality_FINAL_26_3_14.pdf.
2. Саханенко С. Є., Колісниченко Н. М., Дробот І. О. Засади регіонального самоврядування відповідно до рамкових рекомендацій Ради Європи. *Актуальні проблеми державного управління*. 2022. № 2 (61). С. 85–103. DOI: <https://doi.org/10.26565/1684-8489-2022-2-06>.
3. Recommendation No. R (95) 19 of the Committee of Ministers of Council of Europe to Member States on the Implementation of the Principle of Subsidiarity. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804d8811.
4. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листопада 2015 року № 848-VIII. Дата оновлення: 4 січня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>.
5. Мошак О. В. Концептуальні засади реалізації принципу субсидіарності в Україні. *Lex Portus*. 2018. № 2. С. 50-67. DOI: [10.26886/2524-101X.2.2018.6](https://doi.org/10.26886/2524-101X.2.2018.6).
6. Національна молодіжна стратегія до 2030 року, затверджена Указом Президента України від 12 березня 2021 року № 94/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#Text>.
7. Концепції забезпечення національної системи стійкості, що затверджена Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#Text>.
8. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки, затверджена Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>.
9. Стратегія реформування системи управління державними фінансами на 2022-2025 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1805-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-2021-%D1%80#Text>.
10. Проект закону України про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) від 1 липня 2015 року № 2217а. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2217%D0%B0&skl=9.
11. Концепція розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року, схвалена Указом Президента України від 19 червня 2006 року N 546/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546/2006/conv#Text>.
12. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.
13. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11 вересня 2003 року № 1160-IV. Дата оновлення: 24 грудня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text>.
14. Державна регуляторна служба України. Читаємо рішення Верховного Суду України, що стосуються реалізації регуляторної політики. 2018. URL: <https://www.drs.gov.ua/press-room/chytayemo-rishennya-verhovnogo-sudu-ukrayiny-shho-stosuyutsya-realizatsiyi-regulyatornoyi-polityky/>.
15. Постанова Верховного Суду від 16 травня 2023 року у справі № 380/3195/22 про визнання бездіяльності протиправною, зобов'язання вчинити дії, скасування рішення. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110893446>.